

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

دانشگاه امام صادق علیه السلام

دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد

رساله دکتری رشته مدیریت قراردادهای بین المللی نفت و گاز تحت عنوان:
**ماهیت مالی و فقهی و امکان سنجی راه اندازی قراردادهای آبی نفت در
بورس انرژی جمهوری اسلامی ایران**

استاد راهنما: دکتر مهدی صادقی

اساتید مشاور: حجت الاسلام دکتر سید علی حسینی

دکتر مقصود ایمانی

دکتر محمد طالبی

نام دانشجو: سید مهدی پاکذات

بهمن ماه ۱۳۹۵

کلیه حقوق ناشر از این اثر متعلق به دانشگاه امام صادق
علیه‌السلام می‌باشد و هر نوع استفاده از کل یا بخشی از
آن مانند واگذاری به دیگر مؤسسات، چاپ و مانند آن
منوط به اجازه کتبی از دانشگاه می‌باشد.

باسمه تعالی

با تأییدات خداوند متعال و در ظل توجهات حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه

تأییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضای هیات داوران نسخه نهایی رساله آقای: سید مهدی پاک ذات

تحت عنوان:

"ماهیت مالی و فقهی و امکان سنجی راه اندازی قراردادهای آتی نفت در بورس انرژی جمهوری

اسلامی ایران"

را از نظر شکل و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می کنند.

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	محل امضاء
(۱) استاد راهنما	آقای دکتر مهدی صادقی شاهدانی	دانشیار	
(۲) استاد مشاور اول:	آقای دکتر محمد طالبی	استادیار	
(۳) استاد مشاور دوم:	حجت الاسلام دکتر سید علی حسینی	استادیار	
(۴) استاد مشاور سوم:	آقای دکتر مقصود ایمانی	استادیار	
(۵) نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دانشگاه:	آقای دکتر محمد مهدی عسگری		
(۶) اساتید ناظر:	آقای دکتر محسن مهر آرا	استاد	
	حجت الاسلام دکتر قانع	دانشیار	
	آقای دکتر محسن بختیار	استادیار	
	آقای دکتر محمد مهدی عسگری	دانشیار	

در این مجال از پدر و مادر عزیزم که در تدوین این اثر و در طول دوران
حصول، همواره حامی و مشوق من بوده اند تشکر می‌کنم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

چکیده:

این پژوهش با بررسی ساز و کار قراردادهای آتی نفت در بورس‌های مهم نفتی سعی در واکاوی ماهیت مالی و ارائه یک موضوع شناسی دقیق از این قراردادها دارد. نهایتاً در این پژوهش بر اساس موضوع شناسی انجام شده، یک قالب قراردادی جدید برای انعقاد قراردادهای آتی نفت پیشنهاد می‌شود که اولاً با واقعیت معاملات در بازار تطابق کامل دارد و صرفاً یک قرارداد صوری نیست. ثانیاً به طور کامل منطبق بر موازین شرعی می‌باشد. این قالب قراردادی حتی نوع کاملاً کاغذی قراردادهای آتی نفت یعنی قراردادهای آتی مالی نفت که در آن‌ها امکان تحویل کالا وجود ندارد را نیز شرعی می‌سازد. سرانجام با ارائه الزامات و پیشنهادهای سیاستی برای راه‌اندازی این قراردادها پژوهش خاتمه می‌یابد.

ضرورت انجام این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که عمده نفت خام‌های دنیا بر اساس قیمت آتی نفت خام‌های شاخص قیمت گذاری می‌شوند. لذا اگر بخواهیم در آینده در پازل تعیین قیمت نفت مؤثر باشیم باید از حالا برای ایجاد چنین بورسی اقدام کنیم. در واقع مهمترین دستاورد بورس‌های نفت دنیا تعیین قیمت خام شاخص و قیمت مرجع برای قیمت‌گذاری سایر نفت خام‌های دنیا با استفاده از قراردادهای آتی نفت است. قراردادهای آتی نفت همچنین ابزاری برای پوشش ریسک نوسانات قیمت نفت می‌باشند. این پژوهش سه هدف کلی را دنبال می‌کند: اول، تعیین ماهیت مالی و فقهی قرارداد آتی نفت. دوم، بررسی شبهات و اشکالات فقهی وارد بر این قرارداد و سوم، ارائه راه‌کارهای احتمالی برای رفع شبهات فقهی و معرفی ابزار قرارداد آتی نفت، به صورت اصلاح شده، مبتنی بر فقه امامیه.

روش این پژوهش، در بخش موضوع شناسی که مربوط به ماهیت مالی قراردادهای آتی نفت است «توصیفی» می‌باشد و در فصول مربوط به تحلیل فقهی این قراردادها ترکیبی از روش «اسنادی و کتابخانه‌ای» و روش «تحلیل محتوا» به کار گرفته می‌شود.

واژگان کلیدی: قراردادهای آتی نفت، بورس انرژی، مالی اسلامی، آزادی عقود، قمار

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات تحقیق.....	۱
۱-۱- مقدمه.....	۲
۱-۲- پیشینه پژوهش.....	۵
۱-۲-۱- مطالعات انجام گرفته در خارج.....	۵
۱-۲-۲- مطالعات انجام گرفته در داخل.....	۷
۱-۳- نوآوری.....	۱۱
۱-۴- هدف پژوهش.....	۱۱
۱-۵- سؤالات اصلی.....	۱۲
۱-۶- فرضیه.....	۱۲
۱-۷- روش انجام پژوهش.....	۱۲
فصل دوم: ادبیات نظری قراردادهای آتی.....	۱۳
۲-۱- مقدمه.....	۱۴
۲-۲- تعریف قرارداد آتی.....	۱۶
۲-۳- قیمت آتی.....	۱۶
۲-۴- اتاق پایاپای.....	۱۷
۲-۵- وجه تضمین.....	۱۹
۲-۵-۱- وجه تضمین اولیه.....	۲۰
۲-۵-۲- حداقل وجه تضمین.....	۲۱
۲-۵-۳- وجه تضمین جبرانی.....	۲۱
۲-۶- قیمت تسویه روزانه.....	۲۱
۲-۷- روش های خروج از بازار آتی.....	۲۲
۲-۷-۱- بستن موقعیت.....	۲۳
۲-۷-۲- تحویل.....	۲۳
۲-۷-۳- تسویه نقدی.....	۲۴
۲-۷-۴- مبادله آتی با کالا.....	۲۶
۲-۷-۵- جمع بندی روش های خروج از بازار آتی.....	۲۸
۲-۸- کارگزاری.....	۲۹

۲۹	۲-۹- انواع سفارش ها.....
۳۰	۲-۱۰- انواع معامله گران در بازارهای آتی.....
۳۰	۲-۱۰-۱- پوشش دهندگان ریسک.....
۳۱	۲-۱۰-۲- سفته بازان (بورس بازان).....
۳۳	۲-۱۰-۳- آریترازگران.....
۳۵	۲-۱۱- آسیب شناسی عملیات سفته بازی.....
۳۶	۲-۱۱-۱- ادله مخالفان سفته بازی.....
۳۷	۲-۱۱-۲- ادله موافقان سفته بازی.....
۳۹	۲-۱۲- تنظیم و نظارت بر قراردادهای آتی.....
۴۰	۲-۱۳- برتری قرارداد آتی نسبت به قرارداد سلف.....
۴۱	۲-۱۴- مزایای قرارداد سلف.....
۴۱	۲-۱۵- مدل های تعیین قیمت آتی.....
۴۲	۲-۱۵-۱- رابطه قیمت سلف و قیمت آتی.....
۴۳	۲-۱۵-۲- تقسیم دارایی ها به سرمایه ای و مصرفی.....
۴۴	۲-۱۵-۳- رابطه قیمت نقدی و قیمت سلف و آتی.....
۴۵	۲-۱۵-۴- ثمرات رفاهی.....
۴۶	۲-۱۵-۵- مدل هزینه حمل.....
۴۷	۲-۱۶- آسیب شناسی استفاده از قراردادهای آتی به عنوان یکی از مشتقات مالی.....
۴۷	۲-۱۶-۱- نارسایی های مشتقات.....
۴۸	۲-۱۶-۲- مزایای استفاده از مشتقات مالی.....
۵۰	فصل سوم: قراردادهای آتی نفت در مقابل قدرت اوپک در تعیین قیمت نفت.....
۵۱	۳-۱- مقدمه.....
۵۲	۳-۲- منشأ و آثار «تلاطم قیمت نفت».....
۵۸	۳-۳- سیر تاریخی تضعیف اوپک و تقویت بازارهای آتی.....
۶۰	۳-۳-۱- بازار نفت از ۱۹۲۸ تا ۱۹۷۳ (دوره ثبات قیمتهای پایین نفت).....
۶۲	۳-۳-۲- نبرد اعراب و اسرائیل در ۱۹۷۳ (اولین شوک نفتی).....
۶۳	۳-۳-۳- انقلاب اسلامی ایران و جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در ۱۹۷۹ و ۱۹۸۰ (دومین شوک نفتی).....
۶۴	۳-۳-۴- تحولات مهم ۱۹۸۱ تا ۱۹۸۵ (افول تدریجی اوپک و جنگ قیمت).....
۶۸	۳-۳-۵- سالهای ۱۹۸۵ تا ۲۰۰۰ (شوک افت قیمت؛ معرفی برنت به عنوان یک مرجع بین المللی و خودکشی اوپک).....
۷۲	۳-۴- شکل گرفتن قیمت نفت در بازار آتی نفت.....

۷۵	۳-۵- جمع بندی
۷۸	فصل چهارم: ماهیت مالی قراردادهای آتی نفت
۷۹	۴-۱- مقدمه
۸۰	۴-۲- عملیات به روز رسانی حساب‌ها
۸۲	۴-۳- عدم تحویل در قراردادهای آتی نفت
۸۵	۴-۴- موضوع شناسی قراردادهای آتی نفت (ماهیت مالی)
۸۸	۴-۵- مطالعه تطبیقی بورس نایمکس امریکا
۸۹	۴-۵-۱- دبلیو تی آی نفت خام شاخص بورس نایمکس
۹۳	۴-۶- مطالعه تطبیقی بورس بین المللی نفت انگلستان
۹۵	۴-۶-۱- برنت نفت خام شاخص بورس آیس
۹۶	۴-۶-۲- قرارداد فروش محموله نفت خام
۱۰۱	۴-۶-۳- برنت موعد دار
۱۰۲	۴-۶-۴- برنت ۱۵ روزه (معاملات سلف برنت)
۱۰۷	۴-۶-۵- برنت آیس (معاملات آتی برنت)
۱۰۸	۴-۷- مطالعه تطبیقی بورس تجاری دبی
۱۱۳	۴-۷-۱- جایگاه بورس دبی در قیمت گذاری نفت منطقه
۱۲۰	۴-۷-۲- مکانیسم بورس تجاری دبی
۱۲۲	۴-۷-۳- نحوه انجام معامله در بورس تجاری دبی
۱۲۳	۴-۷-۳-۱- مکانیسم مبادله آتی با کالا جهت تحویل فیزیکی
۱۲۵	۴-۸- مطالعه تطبیقی بورس سنگاپور
۱۲۶	۴-۹- مطالعه تطبیقی بورس کالای توکیو
۱۲۷	۴-۱۰- تاریخچه بورس نفت در ایران
۱۳۰	۴-۱۱- جمع بندی
۱۳۳	فصل پنجم: چالش ها و راه کارهای شرعی قراردادهای آتی به طور عام
۱۳۴	۵-۱- مقدمه
۱۳۵	۵-۲- رد توقیفی بودن قراردادها در فقه
۱۳۶	۵-۳- چالش بیع کالی به کالی
۱۳۷	۵-۳-۱- معنای کالی به کالی در لغت
۱۳۹	۵-۳-۲- نظرات فقها در باره شرایط بیع سلم (سلف)
۱۴۳	۵-۳-۲-۱- جمع بندی اقوال و ادله

۱۴۳	۵-۳-۲-۲- بررسی ادله مزبور.....
۱۴۵	۵-۳-۳- نظرات فقها در مورد بیع دین به دین.....
۱۴۵	۵-۳-۳-۱- بیع دین مؤجل قبل از عقد در برابر مؤجل قبل از عقد.....
۱۴۷	۵-۳-۳-۲- بیع دین مؤجل بالعقد در برابر مؤجل بالعقد.....
۱۵۰	۵-۳-۳-۳- مقتضای قاعده.....
۱۵۰	۵-۳-۴- تعبیرات و منال های فقها در مورد بیع کالی به کالی.....
۱۵۳	۵-۳-۵- شأن صدور روایات ناهیه از بیع دین به دین و کالی به کالی.....
۱۵۵	۵-۴- راه کار تعهد به بیع.....
۱۵۶	۵-۵- چالش عدم قدرت بر تسلیم و راه کار محدود کردن حجم معاملات.....
۱۵۷	۵-۶- چالش صوری بودن معاملات آتی مالی و راه کار تعهد به انتقال روزانه وجه تضمین.....
۱۵۸	۵-۶-۱- روش تحلیل فقهی عقود مستحدثه.....
۱۵۹	۵-۷- جمع بندی.....
۱۶۳	فصل ششم: ماهیت فقهی قراردادهای آتی نفت
۱۶۴	۶-۱- مقدمه.....
۱۶۴	۶-۲- تعریف و شرایط عقد.....
۱۶۴	۶-۲-۱- عقد در لغت.....
۱۶۵	۶-۲-۲- تعریف عقد در فقه.....
۱۶۸	۶-۳- فرم شرعی قراردادهای آتی نفت.....
۱۶۹	۶-۳-۱- صیغه عقد در قرارداد آتی (الفاظ عقد).....
۱۷۰	۶-۳-۲- متعاقدين در قرارداد آتی.....
۱۷۱	۶-۳-۳- عوضین در قرارداد آتی.....
۱۷۲	۶-۴- رابطه مشتری با کارگزاری از نظر فقهی.....
۱۷۴	۶-۵- رابطه کارگزاری با اتاق پایاپای از نظر فقهی.....
۱۷۴	۶-۶- شبهات فقهی.....
۱۷۵	۶-۶-۱- قمار.....
۱۷۷	۶-۶-۱-۱- قمار در لغت.....
۱۷۹	۶-۶-۱-۲- قمار در اصطلاح فقهی.....
۱۸۰	۶-۶-۱-۳- حکمتهای حرمت قمار از منظر قرآن و روایات.....
۱۸۱	۶-۶-۱-۴- نظرات شیخ انصاری (ره) در خصوص قمار.....
۱۸۲	۶-۶-۱-۵- نظرات امام خمینی (ره) در خصوص قمار.....
۱۸۵	۶-۶-۱-۶- جمع بندی بحث قمار.....

۱۸۵	۶-۶-۲-۶- اُکل مال به باطل.....
۱۸۶	۶-۶-۲-۱- نظرات مفسران ذیل آیات اُکل مال به باطل.....
۱۹۱	۶-۶-۲-۲- نظرات فقها در خصوص اُکل مال به باطل.....
۱۹۲	۶-۶-۲-۳- جمع بندی بحث اُکل مال به باطل.....
۱۹۳	۶-۷- جمع بندی فصل.....
۱۹۶	فصل هفتم: جمع بندی و ارائه پیشنهادها
۱۹۷	۷-۱- خلاصه فصول.....
۲۰۲	۷-۲- نتایج پژوهش.....
۲۰۳	۷-۳- پاسخگویی به سؤالات و آزمون فرضیه ها.....
۲۰۵	۷-۴- پیشنهادهای سیاستی.....
۲۰۷	۷-۴-۱- الزامات و پیشنهادهای سیاستی برای راه اندازی قراردادهای آتی نفت به طور عام.....
۲۰۷	۷-۴-۱-۱- بستر پیشرفته IT و امکانات ارتباطی الکترونیکی و ماهواره ای قوی.....
۲۰۷	۷-۴-۱-۲- تعیین نفت خام شاخص برای معاملات.....
۲۰۸	۷-۴-۱-۳- توان مالی و ریسک پذیری بالای اتاق پایاپای.....
۲۰۹	۷-۴-۱-۴- ایجاد مزیت رقابتی در مقایسه با بورس های نفت دنیا.....
۲۱۰	۷-۴-۱-۵- امکان نقل و انتقالات ارزی.....
۲۱۰	۷-۴-۱-۶- تعیین ساختار نظارتی و تنظیمی.....
۲۱۱	۷-۴-۱-۷- تنظیم قوانین مالیاتی مناسب برای بورس نفت.....
۲۱۱	۷-۴-۱-۸- راه اندازی قراردادهای آتی نفت در بورس کالا به جای بورس انرژی.....
۲۱۱	۷-۴-۲- الزامات و پیشنهادهای سیاستی برای راه اندازی قراردادهای آتی فیزیکی نفت به طور خاص.....
۲۱۲	۷-۴-۲-۱- افزایش تعداد بازیگران بازار.....
۲۱۲	۷-۴-۲-۲- برداشتن محدودیت‌های فروش مجدد.....
۲۱۳	۷-۴-۲-۳- ایجاد زیرساخت ها و بنادر لازم برای تحویل فیزیکی نفت خام.....
۲۱۴	منابع و مراجع
۲۱۴	کتاب.....
۲۱۹	رساله ها و پایان نامه ها.....
۲۲۱	مقالات.....
۲۲۳	منابع اینترنتی.....

فصل اول: کلیات تحقیق

«قرارداد آتی»^۱ که یکی از انواع مشتقات مالی می‌باشد، صورت کامل شده قرارداد سلف است و برای رفع کاستی های موجود در بازار سلف ابداع شده است. این قرارداد فقط در بورس های رسمی و سازمان یافته قابل مبادله می‌باشد.

"قرارداد آتی قراردادی است که دارنده آن متعهد می‌شود دارایی موضوع قرارداد یعنی دارایی پایه را که می‌تواند کالا یا ارز یا اوراق بهادار باشد، در تاریخ مشخصی در آینده بخرد یا بفروشد". (درخشان، ۱۳۹۰: ۱۴۶).

در این قرارداد کمیت، کیفیت، زمان و مکان تحویل دارایی توسط بورس مشخص شده است. مقادیر استاندارد قابل معامله برای هر نوع دارایی در بورس متفاوت است، مثلاً «اندازه قرارداد» نفت خام در بورس های نفت به معنی ۱۰۰۰ بشکه نفت خام است. تمام خصوصیات کمی و کیفی این قراردادها یکسان است جز قیمت که آن هم در فضای رقابتی بورس مشخص می‌شود. علت استاندارد کردن قراردادها در بازار آتی این است که بتوان آن‌ها را با یکدیگر معامله کرد.

مهم‌ترین کارکردهای این ابزار نوین مالی، پوشش ریسک نوسانات قیمت دارایی‌های مختلف است. در خصوص قراردادهای آتی نفت کارکرد شاید مهم‌تری نیز مطرح است و آن تعیین «قیمت مرجع»^۲ برای نفت خام شاخص جهت قیمت گذاری سایر نفت خام‌های دنیا می‌باشد.

قراردادهای آتی نفت این امکان را برای کلیه مشارکت‌کنندگان بازار فراهم می‌سازند تا بتوانند از نوسانات قیمتی نفت خام مصون بمانند. بازارهای آتی نفت به منظور ایجاد وسیله‌ای برای کاهش ریسک معاملات نفتی، کاهش بی‌ثباتی، افزایش انعطاف‌پذیری و فراهم کردن ابعاد وسیع‌تر تجاری برای نفت و صنایع وابسته آن به وجود آمده‌اند و ابزارهای لازم را برای مبادله میان تولیدکنندگان، مصرف‌کنندگان، پالایشگران و دلان فراهم می‌کنند. در بازارهای آتی نفت، تضمین لازم و کافی جهت اجرای عملیات بیمه ای - به منظور جلوگیری از ضرر و خطر ورشکستگی

^۱ ترجمه دقیق «Futures Contract» عبارت است از: «قرارداد آتی‌ها» اما به این دلیل که در این پژوهش همه اصطلاحات به گونه‌ای استفاده شده که در «دستورالعمل اجرایی معاملات قراردادهای آتی در شرکت بورس کالای ایران» مصوب هیئت مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار به کار رفته است در کل پژوهش از معادل «قرارداد آتی» استفاده می‌شود.

^۲ Contract Size

^۳ Reference Price

- فراهم می شود و ریسک ناشی از نوسانات قیمت نفت از بین می رود. در واقع، این قراردادهای استراتژی های بیمه قیمت هستند که ابزارهای کنترل ریسک در بازارها به شمار می روند.

ایران به دلیل قرار گرفتن در منطقه نفت خیز خلیج فارس و آسیای مرکزی و خزر، از جایگاه استراتژیک و بالایی برخوردار است و اقدام ایران آثار قابل توجهی را در این زمینه به همراه خواهد داشت. تثبیت بورس نفت ایران، یعنی تثبیت موقعیت ژئواستراتژیک ایران در این رابطه. از سوی دیگر بزرگترین مزیت نسبی کشور، صنایع مرتبط با نفت، گاز و پتروشیمی است که بخش عمده درآمدهای کشور به آن وابسته است. این مزیت نسبی به عنوان کالای استراتژیک و راهبردی هم مطرح است.

بر خلاف قراردادهای سلف، در قراردادهای آتی نفت ضرورتی به هماهنگی بورس با شرکت ملی نفت وجود ندارد هرچند اگر شرکت ملی نفت هم حاضر به هماهنگی شود ظرفیت بالاتری ایجاد می شود.

به طور کلی فواید و اهداف راه اندازی قراردادهای آتی نفت در جمهوری اسلامی ایران عبارتند از:

الف) فواید و اهدافی که در کوتاه مدت حاصل می شوند:

- کاهش ریسک ناشی از نوسان قیمت ها از طریق اعمال روش های مدیریت ریسک
- عدم نیاز مبرم به هماهنگی بورس با شرکت ملی نفت ایران
- بین المللی شدن بورس
- رونق و تقویت بورس
- تعمیق بازار سرمایه
- تقویت رتبه اعتبار سنجی

ب) فواید و اهدافی که در بلند مدت حاصل می شوند:

- شاخص شدن (برند شدن) یکی از انواع نفت ایران در دنیا
- تقویت موقعیت ژئواستراتژیک ایران از طریق ورود تدریجی به پازل قیمت گذاری نفت

اما در حال حاضر، بورس انرژی (و همچنین بورس کالا)، به دلیل موانع شرعی، قادر به استفاده از این ابزار قدرتمند پوشش ریسک نمی‌باشد. این تحقیق با واکاوی ماهیت مالی قراردادهای آتی نفت راه را برای تحلیل فقهی صحیح هموار می‌سازد و نشان می‌دهد که اگر موضوع شناسی دقیقی از این قراردادها ارائه شود شبهات فقهی وارد شده بر این قراردادها برطرف می‌شود و در نتیجه احتمالاً مانع شرعی خاصی برای استفاده از این قراردادها در بورس انرژی (یا بورس کالا) وجود ندارد.

این تحقیق مجموعاً شامل هفت فصل است. در فصل اول به کلیات از جمله پیشینه و نوآوری و هدف و سوالات اصلی و فرضیه و روش انجام پژوهش می‌پردازیم. در فصل دوم به ادبیات نظری قراردادهای آتی پرداخته و قراردادهای آتی را به طور کلی معرفی می‌کنیم. در این فصل در واقع آنچه همه انواع قرارداد آتی در آن اشتراک دارند معرفی می‌شود تا در فصول بعدی وجوه تمایز قراردادهای آتی نفت را مطرح کنیم. در ضمن این فصل خاصیت پوشش ریسک توسط این قراردادها به خوبی تبیین می‌شود. در فصل سوم قراردادهای آتی نفت را در مقابل قدرت اوپک در تعیین قیمت نفت نشان داده و بر روی این حقیقت تمرکز می‌کنیم که قیمت نفت سالیان زیادی است که در بورس های نفتی و توسط قراردادهای آتی نفت (بخوانید بازار رقابتی) تعیین می‌شود. در این فصل به اهمیت این قراردادها و بورس‌ها در قیمت‌گذاری نفت خام توجه داده می‌شود. در فصل چهارم ماهیت مالی قراردادهای آتی نفت را واکاوی می‌کنیم و نشان می‌دهیم که در این قراردادها عملاً خرید و فروشی اتفاق نمی‌افتد. در ادامه فصل به عنوان مطالعه تطبیقی مهم‌ترین بورس‌های آتی نفت خام دنیا را معرفی می‌کنیم. آشنایی با تشابهات و افتراقات این بورس‌ها در به کارگیری قراردادهای آتی نفت ضمن کمک به درک ماهیت مالی این قراردادها به ما کمک می‌کند تا برای راه‌اندازی این قراردادها به راه‌کارهای قابل اجرا و عملیاتی برسیم. در فصل پنجم به دنبال منقح سازی مبانی فقهی قراردادهای آتی اعم از نفت خام و غیر آن هستیم اگرچه در برخی موارد به تمایزات قراردادهای آتی نفت خام اشاره می‌کنیم. در این فصل چالش‌ها و راه‌کارهای شرعی برای قراردادهای آتی به طور عام، با روشی استنباطی بحث می‌شود. در این فصل همچنین روش تحلیل فقهی این قراردادها را تبیین می‌کنیم و در ابتدای آن به رد مبنای توقیفی بودن عقود می‌پردازیم. در فصل ششم به دنبال آنیم که نشان دهیم قراردادهای آتی نفت جزو عقود مستحذته می‌باشند و سرانجام قالب فقهی مشروع این قراردادها را تعیین کنیم. در این فصل ماهیت فقهی قرارداد آتی نفت را تبیین می‌کنیم. در راستای تحلیل فقهی، ارکان این قالب قراردادی نوین را مشخص کرده و شرایط عمومی صحت

¹ مهم‌ترین این موانع عبارتند از: ۱- صوری بودن بیع ۲- عدم قدرت بر تسلیم کالا ۳- بیع کالی به کالی ۴- قمار ۵- اکل مال به باطل که در فصول رساله به آنها پرداخته خواهد شد.

قراردادها^۱ را در مورد آن، مطابق با کتاب مکاسب شیخ انصاری (ره) بررسی می‌کنیم. برای امکان سنجی فقهی باید این عقد را به عموماً باب معاملات عرضه کرده و ایمن بودن آن را از وقوع در ورطه شبهات اثبات کنیم. دو شبهه‌ای که در ارتباط با قالب پیشنهادی این پژوهش - بیش از سایر قالب‌های پیشنهاد شده - جلوه می‌نماید عبارت از «قمار» و «اکل مال به باطل» هستند که در این فصل به تفصیل بحث می‌شوند. در فصل هفتم به بیان خلاصه فصول و امکان سنجی مالی و فقهی راه اندازی این قراردادها در بورس انرژی (یا بورس کالای) جمهوری اسلامی ایران و پاسخ به سؤالات پژوهش (آزمون فرضیات) و در نهایت به الزامات و پیشنهادهای سیاستی برای راه اندازی قراردادهای آتی نفت می‌پردازیم.

۲-۱- پیشینه پژوهش

در زمینه تبیین ماهیت مالی قراردادهای آتی، کتب بسیار زیادی نوشته شده است. هم‌چنین بیش از دو دهه است که صاحب نظران به بررسی فقهی ابزارهای مشتقه پرداخته‌اند. از آنجا که برای موضوع شناسی تحلیل فقهی باید به زوایای خاصی از ماهیت مالی این قراردادها توجه کرد، در این قسمت صرفاً تحقیقات صورت گرفته در خصوص تحلیل فقهی قراردادهای آتی را ذکر می‌کنیم که عمده آن‌ها عبارتند از:

۱-۲-۱- مطالعات انجام گرفته در خارج

در خصوص شناخت قراردادهای آتی به طور کلی و تبیین اجزا و عناصر این قراردادها و معرفی انواع معامله گران در این بازارها کتب زیادی تألیف شده است. بُدی و کان و مارکوس^۲ در کتاب «سرمایه گذاری» و هم‌چنین هاوگن^۳ در کتاب «نظریه پیشرفته سرمایه گذاری» به قراردادهای آتی به عنوان یکی از ابزارهای سرمایه گذاری پرداخته‌اند. دوربین در کتاب «همه چیز در مورد مشتقات» قراردادهای آتی را به عنوان یکی از مشتقات مالی معرفی کرده است. دویفسکی در کتاب قدیمی و کماکان معتبر خود با عنوان «قراردادهای آتی و اختیار معامله؛ ارزش گذاری و استفاده‌ها» به تعریف و تبیین ارکان قراردادهای آتی پرداخته است. حال در کتاب «قراردادهای اختیار معامله، آتی و سایر مشتقات» قراردادهای آتی را آنگونه که امروزه در بورس های دنیا معامله می‌شود ارائه می‌کند.

^۱ Legitimacy

^۲ Bodie and Kane and Marcus

^۳ Haugen

در خصوص قیمت گذاری نفت خام و نقش قراردادهای آتی در این فرآیند، مابرو و هورنسل در کتاب «بازارها و قیمت های نفت؛ بازار برنت و شکل گیری قیمت های جهانی نفت» و همچنین فتوح در کتاب «کالبدشکافی قیمت گذاری نفت خام» و همچنین کارلو در کتاب «درک قیمت های نفت؛ یک راهنما برای آنچه قیمت نفت را در بازارهای امروز شکل می دهد» مطالب ارزنده و قابل تأملی نگاشته اند. اینان هر سه تأکید دارند که سالیان زیادی است اوپک ناگزیر دست از قدرت انحصاری خود در قیمت گذاری نفت خام برداشته است و اکنون قیمت نفت در بازارهای رقابتی قراردادهای آتی شکل می گیرد. همچنین در هر سه کتاب فوق الذکر معرفی کاملی از بورس های نفتی ارائه شده است.

در خصوص تحلیل فقهی قراردادهای آتی می توان به مطالعات زیر تمسک جست:

۱. صورت جلسات مجمع الفقه الاسلامی (۱۴۱۲ ق) که توسط مجموعه ای از مؤلفان در جلد اول از عدد هفتم مجله «مجمع الفقه الاسلامی» گرد آوری شده است، انعکاس خوبی از نظرات و فتاوی علمای اهل سنت در خصوص معاملات آتی (العقود المستقبلیات) می باشد. از جمله در این مجموعه علی محی الدین القره داغی قراردادهای آتی را غالباً سبب اضرار به یکی از دو طرف و مصداق بیع معدوم و در نتیجه باطل می داند. وی همچنین اظهار می کند که در این قراردادها رائحه قمار وجود دارد. همچنین قاضی محمد تقی العثماني بیان می کند که قراردادهای آتی هیچ غرض مشروعی ندارند.

۲. فهیم خان (۲۰۰۰) در مقاله خود با عنوان «آتی های اسلامی و بازارهای آن ها، با تأکید بر نقش آن ها در توسعه بازار مالی روستایی» معتقد است که قراردادهای آتی کنونی، هدف باز توزیع ریسک را به خوبی انجام نمی دهند و کمکی به کشاورزان و تولید کنندگان واقعی نمی کنند بلکه به خاطر ماهیت اقتصاد سرمایه داری فقط فضایی برای سود جویی های سفته بازانه فراهم می کنند. وی به عنوان شاهدی بر ادعای خود این واقعیت را برجسته می سازد که ۹۹ درصد معاملات آتی قبل از سررسید بسته می شوند. وی معتقد است شکل اسلامی قراردادهای آتی همان قرارداد سلم است که با وجود اینکه از ۱۴۰۰ سال پیش استفاده می شده مزیت های زیادی بر قرارداد آتی دارد (البته او قرارداد جعله را هم برای این هدف قابل استفاده می داند). او می نویسد ارکان مهم و مفید قرارداد آتی مانند مقدار و کیفیت مشخص و بازه زمانی تعیین شده در بیع سلم نیز موجود است ولی در فرایند حرکت از بازارهای سلف به سوی بازارهای آتی فقط عناصر غیر اسلامی است که برجسته می شود.

۳. عصمت پاشا در مقاله خود با عنوان «ابزارهای مشتقه و مالی اسلامی: ایده هایی برای یک بازنگری» به بررسی ابزارهای مالی مشتقه می پردازد و آرای عالمان اسلامی (اهل سنت) را درباره این ابزار بررسی می کند. وی معتقد است در مورد اعتبار و قابل قبول بودن این ابزارها، اتفاق نظر کاملی بین عالمان وجود ندارد. عمده کار

اندیشه‌وران اسلامی در حوزه حقوقی مسأله بوده است. آنان ابزار مشتقه را صرفاً از دیدگاه «قرارداد» بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کنند و کم‌تر به این نکته می‌پردازند که چرا ابزارهای مشتقه، همچون قراردادهای آتی و حق اختیار معامله در دنیای تجارت مدرن امروزه ضرورت دارد. وی به تجزیه و تحلیل این مسأله می‌پردازد که علت پدید آمدن این ابزارها چه بود و منافع وجود چنین ابزارهایی چیست و در پایان، نظر گروهی از علمای اهل سنت را ذکر می‌کند.

۲-۲-۱- مطالعات انجام گرفته در داخل

۱. حسینی چالشتری (۱۳۷۶) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «امکان‌سنجی طراحی قراردادهای آتی در نظام مالی اسلام» قراردادهای آتی را معرفی کرده و آن‌ها را با عنوان بیع مؤجل، جعاله و صلح تحت عنوان عقود معین و هم‌چنین تعهد به بیع از عقود نامعین قابل تصحیح دانسته است و بر اساس فروض دیگر مانند اینکه آن‌ها را بیع سلف بدانیم حکم به بطلان آن کرده است.
۲. بت‌شکن (۱۳۷۷) در رساله دکتری خود با عنوان «شناخت قراردادهای تحویل آتی و اختیار معاملات و ارائه الگویی جهت راه‌اندازی بازار آن‌ها در ایران» ضمن تحلیل مقایسه‌ای بازارهای مالی و بورس‌های مشتقه در دنیا به معرفی بازار سرمایه ایران می‌پردازد. وی سرانجام در جستجوی یافتن ماهیت قراردادی مشابهی با قراردادهای آتی در نظام حقوقی اسلام به بررسی قراردادهای بیع و جعاله و صلح می‌پردازد و قرارداد آتی را در این قالب‌ها شرعی‌سازی می‌کند.
۳. صالح آبادی (۱۳۸۱) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «امکان‌سنجی راه‌اندازی بازار آتی سهام شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران» این قراردادها را نزدیک به قمار و در نتیجه باطل دانسته است.
۴. آرام (۱۳۸۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «امکان‌سنجی تأسیس بورس مستقل آتی نفت در جمهوری اسلامی ایران» پس از معرفی معاملات آتی یک تحلیل فقهی اجمالی در مورد بیع کالی به کالی و معاملات غرری ارائه می‌کند. وی پس از امکان‌سنجی مالی و اقتصادی استفاده از معاملات آتی نفت در جمهوری اسلامی ایران و بیان مزایای این ابزارهای نوین مالی، به کارگیری آن‌ها را در بورس ایران تجویز می‌کند.
۵. رضایی (پاییز ۱۳۸۲) در مقاله «بررسی فقهی ابزارهای مشتقه» بیان می‌کند که راه‌هایی برای صحت قرارداد آتی در بازار اولیه وجود دارد و برای تصحیح آن در بازار ثانویه یا باید معامله دین به دین را صحیح دانست (که مخالف نظر مشهور فقهاست) یا باید قرارداد آتی، عقد نباشد و فقط تعهد به انجام عقد در زمان آینده باشد.

۶. غنیمی فرد و آرام بنیار (بهار ۱۳۸۴) در مقاله «امکان سنجی فقهی تأسیس بورس آتی نفت در جمهوری اسلامی ایران» با یک مقایسه تطبیقی، نشان می‌دهند که بیع کالی به کالی با قرارداد آتی متفاوت می‌باشد به این معنی که ویژگی‌ها و کارکرد معاملات در این دو متفاوت است. از طرفی با توجه به بطلان بیع کالی به کالی و مشابهت آن با قرارداد آتی برای رهایی از بطلان بیع کالی به کالی آن را در قالب عقد صلح و جعاله طراحی می‌کند.
۷. رضایی (زمستان ۱۳۸۴) در مقاله «معاملات بازار بورس فلزات و محصولات کشاورزی در آئینه فقه اسلامی» ضمن بیان اصول و قواعد کلی مربوط به معامله سلف، کالی به کالی و دین به دین با توجه به بازار اولیه و ثانویه بورس، راه‌های متعددی مثل استفاده از معامله سلف، صلح، ودیعه و غیر آن را در وضعیت‌های گوناگون مطرح می‌سازد و برخی از راه‌های مطرح شده مثل جعاله، عقد مستقل و بیمه را مورد نقد قرار می‌دهد و نتیجه می‌گیرد که راه فقهی برای بهره‌گیری از معاملات آتی در بازار بورس اسلامی وجود دارد.
۸. نعمتی (۱۳۸۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «قرارداد آتی‌ها در اقتصاد اسلامی» نااطمینانی و مدیریت ریسک را کلیدی‌ترین مفهوم برای شناخت ماهیت آتی می‌داند. وی با توجه به این مسأله این نکته را تبیین می‌سازد که کارکرد مورد انتظار از آتی‌ها را نمی‌توان در قالب عقود معین برآورده ساخت، چرا که این عقود برای کارکردهای مشخص و تعریف شده‌ای طراحی شده‌اند. لذا آتی را می‌توان به عنوان عقدی مستحدث تلقی کرد. وی با بررسی قواعد عمومی معاملات به این مسأله می‌رسد که این نوع قراردادهای جدید از شرایط اصلی اعتبار قراردادهای در فقه امامیه برخوردار هستند، لذا امکان به کارگیری این قراردادهای در اقتصاد اسلامی وجود دارد.
۹. پورطرقی (۱۳۸۶) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «قرارداد آتی در بازار بورس کالا» به ماهیت قراردادهای آتی اشاره نموده است. او مدعی است که الگوهای موجود در حقوق مدنی ایران و فقه شیعه که قابل انطباق با این قرارداد هستند عبارتند از: شرط ابتدایی، وعده بیع و عقد بودن قرارداد آتی که اگر حالت اخیر را نیز واکاوی نماییم یا بیع کالی به کالی است یا در زمره بیع العربون خواهد بود و یا بیع الاستصناع. پورطرقی سپس ادعا می‌نماید که می‌توان قرارداد آتی را به عنوان ماهیتی مستقل نیز در نظر گرفت که در این صورت عقدی لازم، عهدی و تشریفاتی خواهد بود. او با اشاره به اصل آزادی اراده و نتایج آن در حقوق، به شرایط عمومی صحت قراردادهای اشاره می‌نماید و معتقد است که اگر قرارداد آتی این شروط را تأمین نماید می‌تواند به عنوان عقدی مستقل در نظر گرفته شود و سپس آثار حقوقی آن را از جنبه‌های مختلف بیان می‌نماید و راه‌کارهایی برای اجرایی شدن آن در بازار بورس کالای ایران ارائه می‌نماید.

۱۰. حسینی (۱۳۸۶) در رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل فقهی - اقتصادی مشتقات با تأکید بر قرارداد آتی‌ها و قرارداد اختیارات» به ارزیابی اوراق مشتقه خصوصاً قراردادهای اختیار معامله و آتی پرداخته است و ضمن معرفی آن‌ها و برشمردن مزایا و معایب استفاده از آن‌ها به ارزیابی فقهی آن‌ها می‌پردازد. حسینی در رساله خود ابتدا فعالیت‌های قماربازانه و سفته‌بازانه را از هم تفکیک نموده و سپس درباره مشروعیت درآمد ناشی از پذیرش ریسک سخن می‌گوید و بعد از اثبات این امر، به ارزیابی این قراردادها از منظر اسلام و تطبیق شرایط عمومی و مشترک قراردادهای و شرایط عوضین با این دو قرارداد می‌پردازد و مشروعیت آن‌ها را در حالاتی خاص نتیجه می‌گیرد.

۱۱. در مشروح مذاکرات و صورت‌جلسات (مصوبات) کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار (۱۳۸۶) این نتیجه به دست آمد که قالب حقوقی این قراردادها، بیع است و لذا مشکل بیع کالی به کالی دارد و سرانجام برای گریز از این شبهه پیشنهاد شد که قرارداد در قالب تعهد به بیع منعقد می‌شود یعنی به جای آن‌که طرفین هنگام انعقاد قرارداد، خرید و فروشی انجام دهند که تحویل ثمن و مثن در آینده صورت می‌گیرد، قرارداد طوری تنظیم می‌شود که طرفین متعهد شوند بیع را در سررسید انجام دهند و همان موقع تحویل صورت گیرد. در ضمن بیان شد که تعهد در مقابل تعهد یک قرارداد جدید است که با تمسک به عموماتی چون «أوفوا بالعقود» استنباط می‌شود که این قرارداد یک عقد لازم است و از آنجا که مصداقی برای منهیات باب معاملات از قبیل ربا، غرر، قمار و ... نمی‌باشد قراردادی صحیح و شرعی تلقی می‌شود. عملیات به روز رسانی حساب‌ها نیز در این قرارداد به صورت شرط ضمن عقد وارد می‌شود.

۱۲. معصومی‌نیا و بهاروندی (پاییز ۱۳۸۷) در مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد بهاروندی با عنوان «بررسی فقهی قراردادهای پوشش ریسک دارایی‌های ارزی» بر روی سه نوع از ابزارهای بازارهای مشتقه جهت پوشش ریسک نوسان‌های ارزی متمرکز می‌شوند که عبارتند از: قراردادهای اختیار معامله، قراردادهای آتی و قراردادهای معاوضات. ایشان معتقدند مبادله‌های ارزی را می‌توان مانند مبادله دو نوع قدرت خرید دانست که ارزشهای مورد معامله در آن، در حقیقت مستندهای آن معامله هستند. پس مقررات حقوقی درباره مبادله‌های ارزی را می‌توان مانند مقررات ناظر به مبادله دو نوع جنس دارای ارزش حقیقی (قدرت خرید) دانست و با آن‌ها معامله غیراسکناس کرد. درباره قراردادهای آتی ارزی و اختیار معامله، این‌گونه نتیجه‌گیری می‌کنند که می‌توان این قراردادها را در قالب عقد صلح مجاز دانست. در عین حال، لازم است با وضع مقررات جلوی سوء استفاده از آن گرفته شود.